

УДК 821.2. 94.355(477)''149/154

ЛІТЕРАТУРНИЙ ОБРАЗ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ: ДО ПИТАННЯ
ВИКОРИСТАННЯ ТВОРІВ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ В КУЛЬТУРНО-
ПРОСВІТНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА
«ХОРТИЦЯ»

Світлана Моїсеєнко

старший науковий співробітник
науково-просвітницького відділу
Національного заповідника

«Хортиця»

Актуалізується важливість інтерпретації Запорозької Січі як осередку вольності і демократії в творах художньої літератури для збереження історичної пам'яті і формування національної ідентичності. Розглядається збірний образ козацької столиці через призму авторського бачення письменників XIX–XXI ст. Проаналізовані художні засоби зображення та символізації Запорозької Січі в українській літературі та в соціокультурному просторі.

Ключові слова: література, романтизм, історія, хронотоп, художні засоби, Запорозька Січ, козацтво, концепт, національна ідентичність, музейна практика.

The importance of the interpretation of Zaporozhian Sich as a center of freedom and democracy in works of fiction for the preservation of historical memory and the formation of national identity is updated. The collective image of the Cossack capital is considered through the prism of the author's vision of the writers of the 19th–21st centuries. The artistic means of depicting and symbolizing Zaporozhian Sich in Ukrainian literature and in the socio-cultural space are analyzed.

Keywords: literature, romanticism, history, chronotope, artistic means, Zaporizhzhya Sich, Cossacks, concept, national identity, museum practice.

Аналіз творів художньої літератури з козацької тематики сприяє глибшому розумінню і осмисленню найяскравішого періоду вітчизняної історії. Національну ідентичність українців суттєво зміцнила історична пам'ять про Запорозьку Січ як *sacrum* українського географічно-ментального простору. Запорозька Січ як мовно-образний концепт має глибоку літературну традицію, закорінену в усній народній творчості: у думах та піснях вона наділена виразним образом «Січ-мати». Уявлення про Січ як символ волі, свободи, нескореності, честі, лицарства, героїзму у змаганнях з ворогом, як взірць ідеальної спільноти підтримується і літописами, зокрема літописом Самійла Величка. Образ козацької столиці представлений також у творах художньої літератури. Деякі з них, найбільш показові, на наш погляд, для означеної теми, є об'єктом даного дослідження. Актуальність дослідження зумовлює потреба системного аналізу соціокультурних і семантико-стилістичних вимірів художніх творів. Метод дослідження: літературний аналіз, узагальнення. Мета дослідження: проаналізувати твори художньої літератури, в яких узагальнені суттєві ознаки функціонування військово-адміністративного центру козаків, охарактеризувати засоби символізації Запорозької Січі та її образного трактування, показати, як реалізуються на практиці культурно-просвітницької роботи літературні тексти в якості ілюстрації до історичного матеріалу з історії запорозького козацтва.

Творчість письменників, у текстах яких проявилась авторська уява про Запорозьку Січ, має досить ґрунтовну наукову рецепцію у працях дослідників-літературознавців, однак деякі аспекти вивчені недостатньо, особливо коли йдеться про узагальнення художніх засобів інтерпретації історії козаччини, і Запорозької Січі зокрема, у творах художньої літератури. Новизна дослідження полягає у проєкції літературних творів на музейне середовище Національного заповідника «Хортиця».

Серед творів художньої літератури, де яскраво постає образ козацької столиці, чільне місце посідає повість Миколи Гоголя «Тарас Бульба», всі події якої відбуваються на тлі Запорозької Січі, яку автор розмістив на о. Хортиця. Запорозька Січ у повісті «Тарас Бульба» – не просто територія, місце, де зосередилось ядро козацтва, це один із головних її персонажів. Автор наділяє її яскравими стилістично виразними метафорами, епітетами, створюючи асоціативний ряд: *гніздо* (тобто місце, де живуть і виховуються *горді і міцні як леви* чоловіки з особливим характером); *наука* (школа життя, що вчить всьому, що повинен знати і вміти козак, куди приводять синів для навчання, як це зробив Тарас Бульба. До того ж це місце зустрічі старих друзів, передача знань, обмін новинами); *вольниця* (звідси «розливається воля» на всю країну, на Січі дух свободи, рівні можливості для всіх); *республіка* (діють власні неписані закони, що не дозволяють козакові забувати сенсу козачого братства, звичаї і строгий порядок: злочинство каралося прочуханкою біля ганебного стовпа, боржника приковували ланцюгом до гармати, врятувати його міг товариш, сплативши борг, за вбивство товариша – закопували живим разом з убитим); *праця* (Бульбу з синами, які в'їжджають на передмістя, зустрічає дзвін ковальських молотів. кипить робота ковалів, що кують зброю і зброю, кожум'яків, що сильними рухами мнуть шкури волів, із якої виготовляють одяг, ремені, взуття. «Не було роботи, якої б не знав козак», – зазначає письменник. Змайструвати воза, набити пороху, справити ковальську чи слюсарну роботу, зварити пиво – все це було для козаків звичною справою); *вишкіл* (скачки, стрільба, рукопашні бої. Молодиків вчать володіти шаблею, герцю, влучно стріляти); *гульбище* (прибулих зустріли дужі козацькі голоси, веселий сміх, музики, запальний танок серед майдану, гоголівські персонажі показали вміння козаків відпочивати, погуляти, добре випити). Запорозьку Січ читач бачить очима головних героїв цього твору – Тараса Бульби та його синів Остапа і Андрія, перед якими відкрились колоритні яскраво виписані картини

січового життя. Живописна постать козака, який, як лев, розкинувся на дорозі, а *«закинутий гордо чуб його сягав аж на пів аршина від землі»*. Письменник наводить колоритні козацькі прізвиська: Печериця, Козолуп, Долото, Кирдяга, Густий, Ремінь, Підсишок, Бородавка, Колопер, Шило, Метелиця, Закрутигуба, Вертихвіст, Кукубенко, Покотиполе, Писаренко, Вовтузенко. Найвища хвала з вуст головного героя звучить так: *«Добрі були козаки!»*. Так говорять, коли хочуть підкреслити найкращі якості чоловіка. Слово *козак* набуло національного забарвлення: в народному уявленні це – ідеал лицаря, відважного, завзятого, хороброго. Авторська інтерпретація січових звичаїв, побуту, способу життя, козацького менталітету відповідають історичній дійсності.

Повість «Тарас Бульба» є по-справжньому народним твором. До жовтневого перевороту книжка була серед лідерів як за кількістю видань, так і за кількістю примірників. Вона подобалася пересічному читачу, а оскільки цілком відповідала концепції офіційної народності, її публікацію частково спонсорувало міністерство народної освіти Росії. Попри те, що читачу твір знайомий здебільшого не за першою редакцією 1835 р., в якій змальована Україна в оточенні ворогів, а за другою 1842 р., де вороги тільки поляки і татари, а Московія перетворюється на Росію і постає в образі любого *«отєчества»*, яке самовіддано захищають запорожці, українці фактично ігнорували присутній в тексті великодержавницький наратив, сприймаючи «Бульбу» виключно як українську – антиімперську – історію. Твір Гоголя спонукав вивчати власне героїчне минуле. воскрешав у пам'яті козацьку славу. Таке ж значення зберігає він і сьогодні.

Можливо, завдяки повісті М. Гоголя, Запорозьку Січ романтизував Т. Шевченко, у творах якого козацька тематика посіла чільне місце. Історичні поеми «Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Гамалія», «Невольник», «Іржавець» та ін. зображують Запорозьку Січ як осередок і символ волі. Така міфопоетизація Січі формувалася на основі історичних реалій та подій,

починаючи з XVI ст., і на поч. XIX ст. цей образ у мовно-художній практиці усталився в основному як романтичний.

Від цієї традиції не відступає і сучасник Кобзаря, його товариш, але не у всьому одностудець, письменник Пантелеймон Куліш, який прислухається до народної оцінки козацтва, що знайшла вираження у піснях та думах, проте додає до традиційного образу нові деталі, відповідно до власного бачення історії, своїх поглядів та уподобань. В його романі «Чорна Рада» художній образ Січі (синонім Запорозжя) створений за допомогою зображальних мовних засобів – метафор, епітетів, порівнянь, перифраз, афористичних висловів. П. Куліш характеризує Січ так: *«Запорозжя іспоконвіку було серцем українським, на Запорозжжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорозжя, як у горні іскра: який хоч такий і розідми з неї вогонь. Тимто, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому»* [5, с. 125]. Для характеристики Січі митець використав народнопоетичний образ: *«Запорозжя – серце українське»*. Із побуту козаків народився й опредметнений образ – порівняння козацького завзяття, рішучості, відчайдушності з іскрою в горні: *«Запорозжя, як у горні іскра»*. Звертаємо увагу на поширений у народнопоетичній творчості епітет *славний*, що має у своєму змісті відтінок піднесеності, захоплення. Але у сюжеті твору концепт *«слава»* набуває й іншого емоційно-оціночного забарвлення. У «Чорній раді», де йдеться про руйнування Запорозької Січі за гетьмана Брюховецького, Василь Невольник із сумом констатує: *«Переведеться ж, видно, ні на що славне Запорозжя, коли такі гетьмани настали»*. Такої ж думки й січові діди: *«На чім держиться Січ і славне Запорозжя, те повернув ти [Брюховецький] на сміх!»*. Тут Січ як вільна, сильна козацька держава зі своїми самобутніми законами, порядками, звичаями характеризується уже через заперечення смислу художнього означення *славний*. Подаючи узагальнений образ запорозців, письменник,

крім позитивних, відтінює і їх негативні риси. Схвальне ставлення автор виявляє до тих запорожців, які відстоювали старі січові закони, берегли старі козацькі звичаї. Це «січові діди» на чолі з Пугачем, про яких з повагою говорить письменник: *«Довгенько думали сивії оселедці...»*. Епітет *сивії* вказує на бувалість, досвідченість, мудрість. Позитивній оцінці козаків «старої Січі» протиставляється зневажлива, презирливо-гнівна, коли йдеться про запорожців, які підтримали Брюховецького. Вона реалізується створенням місткого мовного образу з виразним емотивним забарвленням. Особливо вирізняються афористичні висловлювання козака Шрама з негативною усномовною експресією: *«Поки ляхи та недоляшки душили Україну, туди втікав щонайкращий люд з городів, а тепер хто йде на Запорожжя? Або гольцяпака, або злодюга..., або дармоїд...»*; *«... окаянна сірома»*; *«... запорозькі гультяї баламутять...»*; *«Запорожжє перше було гніздом лицарства козацького, а тепер виводить тільки хижих вовків та лисиць»*; *«Шаблею та гарматами протверезимо сих п'яниць нікчемних»* [5]. Подібних висловів лайливо-зневажального характеру чимало трапляється і в авторському тексті. Для зображення запорожців П. Куліш вдається до порівняння з хижими звірами, птахами, *«запорозька голота»* змальовується як темна, руйнівна сила, що неспроможна будувати державу. Ці образи мають відверто негативне забарвлення, посилюють експресію презирства. Вони виявляють авторську концепцію історії козацтва в цілому. На противагу усталеним поглядам, виробленим народнопоетичною традицією, Т. Шевченком та іншими авторами, які писали про запорозьке козацтво, П. Куліш, знімаючи міфологізаційні нашарування, показує козаччину різнобічно: і як героїчну сторінку нашої національної історії, і в той же час визнає її хиби, деякі періоди розцінює як деструктивні для державотворення, як гальмівні на шляху до європейського розвитку [3].

Національне почуття цілого покоління українців першої половини ХХ ст. виховувалось на белетристичних повістях А. Каценка, його

«Оповіданнях про славне Військо Запорозьке Низове» – серії нарисів, писаних простим стилем з елементами пригодницької літератури й розрахованих на найширше коло читачів. Проза А. Кащенко спрямована на символізацію знакового місця українського минулого – Запорозької Січі – як місця зруйнованого багатого краю, що особливо виразно проявилось у творі «Зруйноване гніздо». Заголовок для творів А. Кащенко — це не просто елемент структури художнього твору, він одночасно представляє художню концепцію й сам текст у його ідейно-естетичній цілісності. Часто заголовок містить певний символ. Наприклад, задекларована назва повісті «Зруйноване гніздо» вжита в метафоричному сенсі й зорієнтовує на трагізм твору [3]. Запорозька Січ тут – це батьківщина всього козацтва загалом та кожного із персонажів окремо, для яких вона – джерело духовного натхнення. Хронотоп твору, як і його композиція, розгортаються так, що всі його персонажі живуть немов у вічному колі тяжіння Січі: нею дихає степ, її степовий дух втілює волелюбність українців, спогадами про неї живе старий козак Балан, вона – те, до чого прагне душа козака Рогози, і те, що оточує затишний дім Галі Балан. Приналежність до Запорозької Січі, вірність її ідеалам в «Зруйнованому гнізді» розгортається як мотив приналежності до свого світу. Зіткнення «свого – чужого» вперше відбувається з персонажами на шляху до монастиря, коли зустріч із драгунами війська генерала Текелія нагадує старому козакові, що *«по запорозьких землях почали вже панувати чужі люди і повелися нові звичаї, колишнім же власникам сих земель тепер немає вже й захисту»* [2, с. 462]. Образ Запорозької Січі у «Зруйнованому гнізді» розгортається одночасно в кількох семантично пов'язаних площинах: географічної та історичної репрезентації. Образ Запорозької Січі як батьківщини продовжується в образі дому, яким опікується Галя. Однак навіть у тому домі невільно згадувати Запорозьку Січ, адже, як каже Гнат, товариш Рогози: *«Тепер ми, братику, так тут живемо, як ті миші: вийдеш з хати, та й озирасишся на всі боки; а в хаті й слова про запорозьку волю не*

промов, бо по всіх хатах москалі стоять» [2, с. 472]. Так у творі поступово вимальовується антиколоніальний дискурс. Опис руйновища Січі (зокрема те, що зайти будують свої палаци із надгробків козаків) посилюється роздумами головного героя про обставини руйнування Січі, докорами про те, що здали її без бою, чим спричинили тяжкі наслідки. Спогад-роздум як художній прийом у повісті є «культурно домінантним критерієм змісту історичного самоусвідомлення» [8, с. 266]. Автор намагається показати руйнування Запорозької Січі і ліквідацію козацтва московським урядом в особі Катерини II не стільки у географічних вимірах, скільки як складову соціокультурного буття українців та етноментальної історії нації [6]. Ліквідація Запорозької Січі представлена в семантичному колі інших подій – руйнування роду в родовому гнізді козака Балана і хаті його доньки Галі та Рогози, які А. Кащенко розцінює не лише як посягання на життєвий простір українців, а й намагання знищити історичну пам'ять. Витіснення пам'яті про зруйновану Катериною II Січ зіграло негативну роль у формуванні історичної пам'яті українців, однак спогади про неї було збережено в історичних піснях і думах, в літописах, а згодом – в історичній прозі. І твори А. Кащенка, яким притаманна сакралізація топосу Січі, відіграли в цім процесі вагомую сенсотвірну роль з огляду на їхню поширеність і популярність. Завдяки цьому «я» нащадків зливалося з «ми» їхніх попередників у часовій інтерсуб'єктивності» [8, с. 285]. А. Кащенко чітко сформулював в українській літературі негативне ставлення до руйнування Запорозької Січі, а політику Російської імперії у цьому контексті показав як загарбницьку та ганебну.

В реакційні часи твори А. Кащенка категорично заборонялися. Небезпеку збереження пам'яті минулого радянська влада відчуватиме і через багато років по тому, як були написані й опубліковані твори цього письменника. Так, Л. Абраменко у статті «Висновки цензора щодо історичних творів як доказ причетності до «українського буржуазного

націоналізму» на початку 1950-х рр.» наводить цікаві свідчення, зафіксовані у висновках цензора на книгу письменника «З Дніпра на Дунай», в якій розглядається історичний аспект зруйнування Запорозької Січі: *«...историческая повесть с ясно чувствуемым украинским национальным душком. Характерна уже сама тема ее: разрушение Запорожской Сечи «московским» волком»... Нечего и говорить, что речь идет о «постороннем» войске на Украине, что вся повесть проникнута лживым романтизмом, идеализирующим сечевую жизнь, разрушаемую москалями. Любопытно, что место издания не указано, а лишь сказано «на чужині». Однако явно, что книга издана за счет американцев и проводит их идеологию – возбуждение розни украинцев и великого брата их – русского народа. На стр. 32 автор жалуется, что «москалі громили святу Покрову і рубали на шматки срібні царські врата», т. е. новый вред от «москалей – они нашу украинскую церковь руют»... Очень интересна и стр. 44, где скупой полковник готов отказаться от всех своих богатств во имя «казацкой воли». Иными словами – единый поток бесклассового украинского народа: типичная и очень вредная националистическая концепция» [1, с. 431]. Безапеляційні судження цензора спрямовані насамперед проти тих мотивів, якими пронизані фактично всі твори А. Кащенко: важливість історичної пам'яті, що тримає зв'язок поколінь. Переймання спадщини минулого – важливий етап у формуванні історичного мислення нації. Витіснення спогадів про Запорозьку Січ, применшення їхньої ваги і важливості в конструюванні історичної пам'яті та цілісності української нації творилось не тільки цензорами, а й на рівні органів державної влади. Показовий приклад – історія створення музею, присвяченого Січі, на о. Хортиця.*

У другій половині XX ст. залишалися чинними імперативи соцреалізму і експлікувалися схематичні, заангажовані, художньо маловартісні твори, проте рух «шістдесятників» реанімував змістовний і формотворчий пошук

майстрів слова. Серед літературних творів, на сторінках яких постає Запорозька Січ, привертає увагу п'єса «За дев'ятим порогом» О. Коломійця, драматурга-новатора, експериментатора, який своєю творчістю започаткував руйнування основних принципів соцреалістичного канону і сприяв оновленню української драматургії та театру. Його освіта (історик за фахом), життєвий досвід (учасник II Світової війни), журналістські здібності (головний редактор газети «Молодь України», завідувач відділу журналу «Зміна» («Ранок»)) стали позитивним базисом для народження нового самобутнього драматурга України, який акцентував увагу на соціально-психологічному аналізі духовного стану людини. В основу стильової системи О. Коломійця покладено національне світовідчуття і світосприймання, що зумовило глибокий гуманістичний пафос його творів, емоційну, ліричну наповненість. Читачам відомі його психологічні драми «Дикий Ангел», «Двоє дивляться кіно», «Святі грішниці», соціально-побутова комедія «Фараони» та ін. Він є автором двадцяти п'єс, і одна із них на козацьку тематику. Драму «За дев'ятим порогом» О. Коломієць написав у 1971 р., а в 1972 р. вона була поставлена в театрі ім. І. Франка і того ж року її заборонили. Партійне керівництво закидало автору надмірне захоплення козаччиною і критикувало за неправильне зображення історії. Драматург у своїй творчості всіляко намагався дотримуватися опозиційного до офіційної критики напряму еволюції драматургії, прагнуч ухилитися від заангажованості, однак це відбувалося у межах панівної тоді радянської ідеології, тож особливих відхилень від неї не спостерігається. У сюжеті українці потерпають від жорстоких утисків двох своїх одвічних ворогів: поляків і татар, (про московітів не йдеться), а оскільки дія відбувається ще до возз'єднання з Москвою, зображені глибоко нещасними. Козаків-запорожців змальовано трагічної долі, з вантажем страшних спогадів із власного досвіду «досічового» життя. У фіналі п'єси вони заблукали. Якийсь хлопчик показав їм дорогу, а на запитання, яке його ім'я, відповів: «Богдан Зиновій

Хмельницький!». Можливо цим прийомом автор підкреслив шлях до Визвольної війни, а літературних цензорів мав заспокоїти натяк на шлях до возз'єднання з сусідньою країною.

У 70-х роках п'єса була в репертуарі Запорізького драматичного театру на той час імені М. Щорса. У фондах Національного заповідника Хортиця» зберігаються світлини з вистави на сцені місцевого театру, датовані 1876 р.

П'єса О. Коломійця «За дев'ятим порогом» за допомогою художніх засобів інтерпретує січове життя, січові закони, традиції, особливості життя чоловічої спільноти в особливих умовах постійної готовності до тогочасних викликів, містить безліч епізодів, що передають атмосферу Січі. Їй, як і кожному творові драматурга, властивий глибокий психологізм. Він проявився у майстерній побудові діалогів, що базується на таланті митця достовірно передати психоемоційний стан персонажів, філософське осмислення вчинків і дій. Для прикладу наведемо діалог січовиків, які щойно повернулися із походу:

- *Руки як після косовиці болять. Тисяч шість татар скосили...*
- *І наших чимало...лежать.*
- *(витягає шаблю, пробує лезо) Поцербилась... Мабуть, якийсь бусурман у кольчугі був.*
- *Візьми татарську, їх назбирали возів з двадцять. Є там добрі шаблі.*
- *Не хочу, звик до своєї. Вона з десятків невірних до Аллаха послала. Колись люди про нас скажуть, що ми дикі були – убивали.*
- *А може знайдуть твою поцерблену, повісять на покуті або показуватимуть у музеї. Якби не вона, то і їх не було б.*

Майстерно виписана сцена стихійної ради на січовому майдані, на якому зібралися незадоволені відсутністю наказу кошового вирушати у військовий похід козаки, що демонструє засади демократії у козацькій столиці:

Кошовий: Чого галасуєте, брати?

Лунають голоси з натовпу:

- *«Засиділись, батьку!»*,
- *«Веди на турка за хлібом козацьким!»*
- *«На панів – вони вже, як павуки, розбухли от крові нашої!»*
- *«Шаблі без роботи іржавіють».*

Виходить наперед козак, звертається до кошового

Козак: Може король польський, чи султан турецький, чи хан кримський привезуть на Січ золото, каптани, шаблі гострі та й скажуть: «оце вам беріть... Та йдіть до нас, наші голови знімайте з наших плечей»? Пора бусурменів шаблями козацькими полоскотати, невільників визволяти, слави козацької добувати!

Кошовий : Де вона – слава козацька?

Козак: У Трапензунді, Кафі, Царгороді: куди покажеш булавою! А тримати козаків у Січі досить. Несправедливо.

Кошовий: ... Військове діло не терпить поспіху.

Козак: Поспіху? Ха! Знічев'я ми скоро гречкою засіємо Січ. За тебе кидали шапки, чому? Хоробрість твою возносили? Ні. Кожен з нас хоробрий не менше, ніж ти. Ми сподівались на мудрість твою, що принесеш ти Війську Запорозькому нову славу і звиягу! (Підходить до кошового, вклоняється) Батьку наш кошовий! Від Кафи до Царгорода простяглося поле, де можна пожати хліб козацький. Веди нас на жнива, батьку! (Вихоплює шаблю). Коси самі просяться до роботи (Ховає шаблю). А то гляди, гетьмане, щоб тобі на раді козацькій не довелося скласти булаву... А, може, й голову!

- *«Чого мовчиш, кошовий!»*,
- *«Він, скурвий сину, уже опанився!»*
- *«Клади булаву!»»*
- *«Не можеш військом порядкувати – іди геть!»*

- «Хай скаже слово!»
- «Наслухались!»
- «Говори, батьку!»

Кошовий (підняв булаву, стало тихо): Славні лицарі Війська Запорозького, товариство! Не хочете слухати кошового (Скидає шапку, на неї кладе булаву). Тепер перед вами не кошовий, а простий козак. І маю право на слово. Ми, лицарі війська низового, славу свою здобували у боях! На вістрі шаблі наша слава! У найдальших землях знають про звитягу козацьку. Навіть посли заморські пишуть, що рівних козакам хоробрістю немає на світі. Тільки наші козацькі шаблі блищали на пожежах Царгорода... Але сьогодні ще не підніму булави. Мало зброї, мало війська, потрібен час! Таке моє слово. Чи бути мені кошовим, чи простим козаком, чи бути скареним – воля ваша, брати, запорожці! Перед законами Січі і гетьман безсильний.

З притаманним драматургу майстерністю будувати діалоги змальовано й інші колоритні сцени із січового життя: перемовини козацької старшини з послами у будинку кошового, в яких посли улесливо намагаються привернути Січ на свій бік, а старшина січового товариства демонструє мудрість і виваженість рішень; зваблення сторожового козака квартою горілки, відмова від якої ілюструє суворі правила січовиків щодо заборони вживання оковитої під час служби; бідкання одного із послів через загублений гаманець з коштовним перснем, який закляк від подиву, коли загублене йому повернув козак, що, як виявляється, пів дня шукав господаря знахідки, що засвідчує чесність і високу мораль січовиків. Що не сцена, то виразний момент січового буття. Автор драми відтворив значний обсяг історичного матеріалу, розробив загострені конфлікти, виписав типові характери героїв, і в підсумку актуалізував пропагування героїчної історії українського народу, стимулював інтерес до козацької теми.

Ця тема знайшла відображення у різних жанрах літературних творів. Особливе місце серед них займає гумореска. Запорозька Січ у

гумористичному прояві постає у творчості запорізького поета Петра Ребра, якого називають козацьким бардом. Поет і в житті носив козацький титул – кошовий Міжнародної асоціації гумористів і сатириків «Весела Січ» м. Запоріжжя. У журналі «Всесміх», що виходить в Канаді, читаємо: *«На Запоріжжі живе відомий український письменник Петро Ребро, який, приклавши вухо до історії, може чути сміх козаків. Його книга «Козацький сміховник», крім того, що виказує руку талановитого майстра слова, має особливу цінність – дає змогу подивитися на наше минуле очима патріота-жартівника і з допомогою сміху чи лагідного усміху відчувати, майже як на дотик, славу історію нашої землі»* [7]. На думку критика Л. Пастушенка, його серія книг «Козацькі жарти» – це своєрідна історія козаччини, оптимістичне доповнення до її трагічних сторінок. *«Бо той народ, який здатен добродушно чи й дошкульно сміятися із себе самого, очиститься від будь-якої скверни, одужає від будь-якого занепаду, спроможний гідно змагатися з будь-яким супротивником – як на власних теренах, так і на редутах глобалізму»* [7]. «Козацькі жарти» П. Ребра – це не заримовані козацька бувальщина й небилиці, що дійшли до нас в усних переказах чи в архівних пам'ятках, а оригінальні самостійні твори, написані в кращих традиціях українського гумору, в них є творчий перегук з веселим фольклором, з сатиричними шедеврами багатьох попередників. Гумористично-сатирична манера П. Ребра у «Козацьких жартах» – оригінальна і самобутня, не схожа ні на кого в Україні. Хіба що на невмирущого козака Мамая, котрий і словом, за переказами, бився не гірше, ніж шаблею [7]. В рецензії на видання відмічається, що «Козацькі жарти» Петра Ребра – це ще одна романтична й історична сторінка запорозької козаччини: *«Петро Павлович так вріс в життя-буття наших славних предків, що його поетичні оповідки сприймаються мов записи очевидця, товариша-побратима із Січі. Він дає козакам імена і титули, і говорить їхніми устами, і сміється й жартує так реально, що його козацькі вірші – а*

їх десятки, може, сотні, сприймаються, говорячи сучасними термінами, як репортажі з минулого» [9].

Петро Ребро влучними дотепними жартами описав відомі козацькі звичаї. Сюжет гуморески «Січова рада»: козаки обирають кошового, обговорюючи кандидатуру, що раз у раз висуває той чи інший «виборець»:

*Ще не втекла за обрій ніч / Вже на ногах громада.
Клокоче Січ, вирус Січ: Гайда на площу! РАДА!
В литаври довбуш б'є чимдуж /, Дзвін бемка на кургані –
І ось десятки тисяч душ / Зібрались на майдані.
Тут і старий, і молодий. / І вже луна розлого:
То як вам, браття, кошовий? / – Геть! Оберем нового!
Тоді хай буде Пийвода! / Такий не зрадить віри.
– Він п'є! – Що п'є, то вже біда! / Та ж він не знає міри!
– Що як засватаєм Сову? / Йому клейноди впору.
– Слабак! Не зможе булаву / Він піднімати вгору!
– А як вам Андріан Кривий? / Він серед нас найдужчий.
– Який із нього кошовий, / Якщо він нетямущий?
– А як вам мудрагель Степан? / Рече – мов гра на цитрі.
– Так, він розумний, але нам / Потрібні ще і хитрі.
– А чим Тимош не кошовий? / Доскочив шани й слави.
– Ти що? Підтоптаний! Старий! / Немов пеньок трухлявий!
– То, може, Филимон Тишко? / Не вилає, не цьвохне.
– Ха-ха! У нього молоко / Хай на губах обсохне!
– То мо, влаштує Бульба нас? / Якої, братці, гадки?
– Ні! Не годиться! Мартопляс! / І на жіноцтво падкий!
– А не підійде нам, брати, / Терешко Давимуха?
– Ти що? Об'ївся блекоти? / Хай порошу понюха!
– Терешко! Бульба! Пийвода! / Луна в козацькім колі.
Тимош! Кривий! Тишко! Сова! Гучних імен доволі!*

Та ось над Січчю попливло, / Під вербами байраку:
 Павло Гармаш! Гармаш Павло-о! / Покличте небораку!
 Знайшли його позаду всіх, / Ведуть немов вельможу!
 А він пручається: Ні, ні, / Не вмію я, не можу!
 На середину площі вмить / Павла штовхають в спину!
 – Якщо тобі народ велить, / То зможеш, скурвий сину.
 І не сховаєшся ніде! – / Той щось дошкульно каже,
 Той грязь на голову кладе, / Той дьогтем вуса маже:
 Щоб поважав своїх братів, / Які дали печатку! –
 Відтак підносять булаву: Пануй над нами, батьку! [10]

Те, що не кожному січовики довірять булаву, ілюструє і гумореска, яка містить діалог джури з досвідченим козаком:

Важка, синок, не булава – / Обов'язки важкі.
 Не роззявляй на неї рот, / Адже до булави,
 Як каже мудрий наш народ, / Ще треба голови! [10].

Не обійдена дотепним поетичним словом і інша козацька старшина, зокрема писар: «Не блюдолиз, не дурноляп, / Душа, як кажуть, не чорнильна». Історії з козацького життя і, покладені на вправну риму, передають моральні якості січового лицарства: «...А чи бували злодії на Січі? Якщо по правді, майже не було», адже за порушення кодексу честі «...припинали до стовпа. / А поруч клали замашину ломаку, І кожен, хто йшов мимо, не вмовляв, / А лупцював злодюгу, мов собаку, / Щоб рота на чуже не роззявляв».

В жартівливій поемі «Весела Січ» привертає увагу віршована пам'ятка козакові, що вперше вливається в січове товариство:

Оскільки ти прибув на Січ, / То забувай, будь ласка,
 Що є на світі тепла піч / І бабина запаска.
 Для тебе кінь – і брат, і друг. / Ще пам'ятать годиться,
 Що батько твій – Великий Луг, / А матінка – Хортиця.

*І не страшні для тебе лях / Чи турок на толоці,
Якщо є люлечка в зубах / Та шабелька при боці.
І щоб не скоїлось, яка / Нас не спіткала б доля,
Знай, що повік для козака / Найбільше щастя – воля.*

Потяг до волі, відсутність жінок на Січі, демократія у спілкуванні старшини з товариством та інші особливості січового життя знайшли відображення у жартівливих творах запорізького класика.

Серед творів сучасної художньої літератури, в сюжеті яких змальовано Запорозьку Січ, виділяється пригодницький роман на історичну тему «Характерник» Василя Шкляра, в якому знайшли відображення взаємовідносини старшини з рядовими козаками, вишкіл і навчання джур таємним знанням, ритуали, судочинство на Січі, проведення Січової ради, моральні якості, характери, ситуативна поведінка січовиків тощо, а також історичний роман у віршах «Іван Сірко» Миколи Тютюнника, автор якого виявив інтелектуально-філософський, психологічний підхід у зображенні непересічного січового буття і козацького менталітету.

Отже, у різножанрових творах художньої літератури XIX–XXI ст., як і у національній свідомості, образ Запорозької Січі актуалізувався в основному як позитивно конотований мовно-естетичний знак, набув символічного національно-історичного змісту. Авторське бачення історичного явища козацького періоду – Запорозької Січі – знаходить застосування в різноманітних видах культурно-просвітницької діяльності Національного заповідника «Хортиця»: екскурсіях, лекціях та інших освітніх програмах, сценаріях масових заходів, реалізується через методичний прийом *цитування* як ілюстрація історичних подій, образів історичних постатей та збірного образу січової спільноти, специфіки січового життя, що сприяє глибшому розумінню і осмисленню козацького періоду вітчизняної історії. Крім того, уривки художніх творів, в яких знайшов відображення літературний образ Запорозької Січі, планується залучати до театралізації музейного

середовища, популярного напрямку туристичної діяльності, завдяки якому виникає можливість створити новий атракційний продукт, що надовго запам'ятається його учасникам. Це сприятиме підвищенню ефективності просвітницької роботи закладу і посиленню його позитивного іміджу серед відвідувачів. З огляду на це, дослідження літературних творів різного жанру, в яких художніми засобами інтерпретована історія запорозького козацтва і Січ як козацька столиця зокрема, варто продовжити, а отримані результати використовувати в культурно-просвітницькій діяльності Національного заповідника «Хортиця».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Abramenko L. Vysnovky tsenzora shchodo istorychnykh tvoriv yak dokaz prychnosti do «ukrainskoho burzhuaaznoho natsionalizmu» na pochatku 1950-kh rr. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/ /123456789/42035/12. pdf> (дата звернення: 15.11.2023).
2. Kashchenko A. Zruinovane hnizdo: Ist. povisti ta opovidannia. Kyiv: Dnipro, 1991. 647 s.
3. Korytska H. Zhanrova spetsyfika tvoriv A. Kashchenka na istorychnu tematyku. URL: <https://ukrlit.net/article1>. (дата звернення 2.12.2023).
4. Krasavina V.V., Kryvuliak O.V. Movnyi obraz kozatstva v istorychnomu romani P. Kulisha «Chorna Rada». URL: <https://epub.chnpu.edu.ua/jspui/bitstream/> (дата звернення 1.12.2023).
5. Kulish P. Chorna rada: Khronika 1663 roku. Kharkiv: Osnova, 1990. 272 s.
6. Pastushenko L. Spivets Zaporizkoho kraiu. *Vsesmikh*. 2005. № 165. URL: <https://library.znu.edu.ua/bibliograf/pokazniki/2021/rebro.pdf?> (дата звернення 02.12.2023).
7. Suriak M. Poetyka obrazu Zaporozkoi Sichi v istorychnii povisti Adriana Kashchenka «Zruinovane hnizdo»: sotsiokulturnyi i semantyko-stylistychnyi vymiry. *Volyn filolohichna: tekst i kontekst*. 2015. Vyp. 19. S. 261–270.

8. Riuzen Y. Novi shliakhy istorychnoho myslennia. Lviv: Litopys, 2010. 358 s.
9. Tvorchist Petra Rebra v konteksti rozvytku ukrainskoi literatury 50-90 rr. XX st. URL: https://revolution.allbest.ru/literature/00322828_0.html (дата звернення: 15.11.2023).
10. Rebro P. Kozatski zharty. Kyiv: Vydavnytstvo FOP Stebeliak, 2010.